

Van ziekenboeg tot kunstgebouw

- De geschiedenis van het Catharina Gasthuis te Gouda -

Nico Habermehl

Het museum Catharina Gasthuis is gehuisvest in een monumentaal gebouwencomplex waarvan het deel aan de kerkzijde en de kapel nog uit de middeleeuwen stamt. Niets herinnert meer aan het weinig romantische verleden toen zwervers, arme zieken en onvermogene bejaarden deze gebouwen bevolkten. In dit artikel, een bewerking van de op 21 november 2001 voor de leden van het Goudse Catharina Gilde gehouden Catharinalezing, wordt op het ontstaan en de ontwikkeling van het Catharina Gasthuis ingegaan. Achtereenvolgens komen de functies van ziekenhuis, bejaardentehuis en museum aan de orde.

Ziekenhuis (1315-1910)

Oorsprong

Een stichtingsakte van het Catharina Gasthuis is niet bekend. Veel oorkonden uit de dertiende en het begin van de veertiende eeuw zijn verloren gegaan bij de stadsbranden van 1361 en 1438. Het is niet uitgesloten dat ook de stichtingsakte toen in vlammen is opgegaan. Maar het is ook mogelijk dat er nooit een stichtingsakte is geweest. In de middeleeuwen werd niet iedere rechtshandeling schriftelijk vastgelegd.

Liefdadige instellingen werden meestal gesticht door een vooraanstaand ingezetene of diens familie. Zo is de naam van de Goudse familie Sonderdanck verbonden met de Heilige Geest, belast met de zorg voor armen, en die van Willem Vroesen met het Oudemannenhuis. Het is niet onwaarschijnlijk dat de heren Van der Goude bij de stichting van het gasthuis betrokken waren. Het lag immers dicht bij de Hof van de heren Van der Goude, in de onmiddellijke nabijheid van de parochiekerk die ooit hofkapel was, en aan de Haven die in opdracht van diezelfde heren Van der Goude is gegraven. Tot de vroegste begunstigers van het gasthuis behoren leden van de familie De Witte, een (vermoedelijk onechte) zijtak van het huis Van der Goude. De oudste schenkingen aan het gasthuis zijn van deze familie afkomstig en het zal geen toeval zijn dat Pieter de Witte in 1351 als priester aan het gasthuis verbonden was.



Catharina Gasthuis. Naar een tekening door J. Stellingwerf uit 1585. Foto: SAHM.

Ziekenzalen

In zijn dissertatie *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* stelt J.G.W.F. Bik dat de oorsprong van het Catharina Gasthuis aan de kerkzijde moet worden gezocht. Van daaruit breidde het gasthuis zich uit richting Haven. Tijdens de restauratie van de grote ziekenzaal kwam museumdirecteur J. Schouten tot de slotsom dat dit gebouw in zijn oorsprong teruggaat tot de veertiende eeuw. Daaruit leidde hij af dat hier de kern van het latere gebouwencomplex is gelegen. In een akte van 1382 wordt uitdrukkelijk melding gemaakt van het gasthuis aan de Oosthaven. Indien de veronderstelling van Bik en Schouten juist is, dan betekent dit dat het complex in korte tijd een forse uitbreiding

heeft ondergaan.

Volgens historicus K. Goudriaan ligt de oorsprong van het gasthuis aan de Oosthaven en ontwikkelde het zich in achterwaartse richting. Doordat de vroegste onderdelen van het complex in de loop der tijd zijn vervangen, bevinden de oudste bewaard gebleven bouwdelen zich nu juist aan de kerkzijde. Wie gelijk heeft, valt door gebrek aan bronnen moeilijk vast te stellen. Mogelijk dat archeologisch onderzoek in de toekomst uitsluitsel kan geven.

Na de stadsbrand van 1361 werd het gasthuis herbouwd. In 1367 was men daarmee zover gevorderd dat het gasthuistaar opnieuw kon worden gewijd en wel aan Catharina, de patrones van het bisdom Utrecht waar Gouda onder viel. Ook na de tweede grote stadsbrand, die Gouda in 1438 in de as legde, vond de herbouw van het gasthuis plaats. De wijding van het altaar in 1443 laat zien dat het gasthuis dat jaar weer in bedrijf was. Overigens had reeds in 1441 een uitbreiding aan de Oosthaven ten noorden van het oorspronkelijke perceel plaatsgevonden. In 1542 werd de grote ziekenzaal ingrijpend verbouwd en ingericht voor pestlijders. In 1490, 1509, 1517 en 1542 werden huizen langs de Molenwerf aangekocht. Daarmee was de uitbreiding in oostelijke richting compleet. In 1551 volgde nog een uitbreiding aan de Oosthaven in zuidelijke richting.

De voorbouw werd in 1665 geheel vernieuwd en van een gevel voorzien in de stijl van het Hollands classicisme. Het Ruim en de keuken werden kort daarna opgetrokken. In 1714 bevonden zich volgens I. Walvis ter weerszijden van de ingang aan de Oosthaven twee ruime vertrekken. Het vertrek aan de rechterzijde was de regentessenkamer, aan de linkerkant bevond zich de regentenkamer. Daarboven was de chirurgijnskamer met daarnaast, gescheiden door een overloop, een tweede vertrek. Vanuit het voorgebouw kwam men in een grote, lange zaal: het Ruim. In geval van nood konden in die ruimte 39 kribben voor zieken worden geplaatst. Achter het Ruim bevond zich een zaal, bestemd voor zieke en arme mannen, die 25 bedsteden telde. Daarnaast lag een zijzaal met 30 rustplaatsen voor zieke en arme vrouwen. Zuidwaarts bevond zich het vertrek van de opzichter of moeder. Noordwaarts lag de apotheek, de brouwerij, de bakkerij en



Verbinding tussen de voor- en achterbouw van het gasthuis. Foto: SAHM.

de eetgelegenheid voor de binnenvader en -moeder. De beschrijving van gemeentearchivaris J.N. Scheltema uit 1879 wijkt weinig af van die van Walvis. Van de nieuwe verbinding, die in 1836 tussen de voor- en achterbouw van het gasthuis tot stand was gekomen, maakt Scheltema opmerkelijk genoeg geen melding. Verder was de brouwerij in 1754 en de bakkerij in 1835 gesloten. Beide gebouwen zijn in 1901 gesloopt. De aanleg van gasverlichting in 1853 beoogde een verbetering, maar ondanks de hoge prijs was de kwaliteit van het gas slecht. Nadat de gasfabriek op een ander productieproces was overgegaan, trad een lichte verbetering in. Onder druk van de aanhoudende klachten van de afnemers nam de gemeente het gasbedrijf in 1887 over. Sedertdien was de kwaliteit van het gas goed. Van veel groter belang voor het gasthuis was de aanleg van een waterleiding, waarmee in 1883 een begin werd gemaakt. Dit kwam de hygiëne zeer ten goede. In datzelfde jaar kreeg het gasthuis de beschikking over een zogenoemde raderbaar, een baar op wielen, om de zieken mee te vervoeren.

Kapel

In het gasthuis kreeg de verzorging van de ziel minstens zoveel aandacht als die van het lichaam. Reeds in 1336 was er sprake van een gasthuisaltaar, bediend door 'heer Peter, de paap van het gasthuis'. De gasthuismeesters besloten in 1408 dat na de dood van de gasthuispriester geen opvolger meer zou worden benoemd. Een priester van buiten de instelling zou de misviering in de ziekenzaal van het gasthuis gaan verzorgen. In 1463 werd met de collatiebroeders een overeenkomst gesloten, dat zij elke dinsdag de mis zouden opdragen voor de zieken boven in het gasthuis.

In 1474 verleende de pastoor van Gouda toestemming tot de bouw van een kapel naast het gasthuis. Al snel bleek de kapel te klein. Vandaar dat het gebouw werd doorgetrokken tot aan de Oosthaven. Een toren gaf de functie van het gebouw aan. Nadat de geuzen in 1572 bezit van Gouda hadden genomen, bood de kapel korte tijd onderdak aan de gereformeerden. Vervolgens werd het gebouw gedegradeerd tot bergplaats en voorraadschuur. In 1610 herkreeg de kapel haar functie van bedehuis, nu als bijkerk van de Sint-Jan. Op het hoogtepunt van de godsdiensttwisten in 1618 kregen de contra-remonstranten de beschikking over de kapel. Zij kerkten hier maar kort, want toen een jaar later de strijd in hun voordeel was beslecht, verruilden zij het gebouw voor de Sint-Jan. De kapel werd in 1624 toegewezen aan de Waalse gemeente. In 1665 kreeg het gebouw een nieuwe voorgevel. Dit ging ten koste van de toren, die niet werd herbouwd. Het aantal lidmaten van de Waalse gemeente liep in het begin van de negentiende eeuw zo sterk terug dat in 1817 tot opheffing werd besloten. Niet lang daarna kregen de rooms-katholieken de kapel toegewezen voor het houden van hun erediensten. Toen de katholieken in 1879 een nieuw gebouwde kerk aan de Kleiweg betrokken, verkochten zij de kapel aan een bierbrouwer die het gebouw als opslagplaats van biervaten gebruikte. Het gemeentebestuur tekende protest aan tegen deze gang van zaken, omdat het meende dat de kapel eigendom van de stad was. Uiteindelijk moest de rechter uitkomst bieden. Deze wees het gebouw toe aan de stad. De koop werd ongedaan gemaakt en de weduwe van de inmiddels overleden brouwer liet de biervaten weghalen. Na een verbouwing vonden het stadsarchief en de Librije in 1892 onderdak in het gebouw, waar zij tot 1973 gehuisvest bleven.

Apotheek

De gasthuismeesters richtten in 1655 een eigen apotheek in, vermoedelijk omdat de rekeningen die de apothekers indienden, steeds hoger werden. Doctor Dirck Vlacq was de eerste gasthuisapotheker. Vlacq was een veelzijdig man, want in 1660 werd hij tijdelijk als geneesheer van het gasthuis aangesteld. Verder was hij notaris. Bovendien had hij enkele malen de functie van gasthuismeester vervuld. Apotheker Vlacq werd in 1664



Gasthuisapotheek.

waarborgen en examens konden er niet ongestoord worden afgenomen. Bovendien was er voor het skelet, de boeken en de chirurgische instrumenten geen behoorlijke opbergplaats. Na het overlijden van de waard in 1693 ontstonden er regelmatig moeilijkheden met diens opvolger over het gebruik van de gelagkamer. Toen het niet langer verantwoord was de vergaderingen in Het Lant van Steijn te houden, besloten overman en dekens naar een andere ruimte uit te kijken.

Hun oog viel op de bovenverdieping van het voorgebouw van het Catharina Gasthuis waar een grote kamer leeg stond. De gildenbroeders kregen in 1699 toestemming dit vertrek tot gildenkamer in te richten. Het vertrek werd op kosten van de stad in orde gemaakt, terwijl het gilde voor het meubilair en een nieuwe instrumentenkast zorgde. De kast bevatte zagen, messen, arterieklemmen, naalden, kogeltangen, hamers, vorken, katheters et cetera. Regelmatig werd de collectie instrumenten uitgebreid. Maar het gilde

opgevolgd door Andries van Swaenswijk. Hij en zijn opvolgers brachten verbeteringen aan. Josias de Paauw verbouwde de apotheek in 1730 zelfs grondig. Na deze verbouwing was er voor de eerste maal sprake van de stadsapotheek, belast met het leveren van medicijnen aan de armen. De Paauw toonde zich een goed organisator, die de enigszins vervallen apotheek nieuw leven wist in te blazen. In 1954 moest de apotheek wijken voor de restauratie van de achterbouw van het gasthuis, die bij het museum werd getrokken.

Chirurgijnskamer

Aanvankelijk vergaderde het chirurgijnsgilde in de gelagkamer van de herberg Het Lant van Steijn aan de Markt. Het was geen ideale situatie: geheimhouding was nauwelijks te

bleef ook aandacht houden voor het uiterlijk van de chirurgijnskamer. Zo werd in 1710 de schouw verfraaid met geprofileerd lijstwerk en met de wapens van de op dat moment in functie zijnde overman en dekens.

In 1798 werden de gilden in de Republiek formeel afgeschaft. Eerst met de benoeming van een voorlopige Commissie tot Geneeskundig Toezicht op 10 mei 1805 was de opheffing van het chirurgijnsgilde een feit. Wat bleef, was de vergaderplaats in het gasthuis tot ook de Commissie tot Geneeskundig Toezicht in 1865 werd opgeheven. Daarmee raakte de chirurgijnskamer in onbruik.



Chirurgijnskamer.

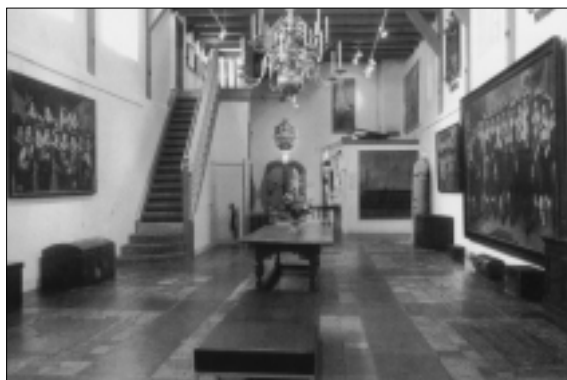
Bestuur

Wanneer de bronnen talrijker worden, blijkt dat de stad het gasthuis onder haar hoede

heeft genomen. In 1388 besluit de raad om jaarlijks bij de raadswisseling een lid van de oude en van de nieuwe raad te benoemen om toezicht te houden op het gasthuis. Vermoedelijk is dit het begin van het college van gasthuismeesters. Dat het stadsbestuur het gasthuis welgezind was, laat een bepaling uit 1369 zien waarin staat dat de Heilige Geestmeesters onder meer aan de zieken in het gasthuis uitdelingen moeten doen. Later telde het bestuur drie, vier en nog weer later zes heren. De gasthuismeesters kwamen iedere zondagmorgen om half negen bijeen. Dan controleerden zij de weekstaat van zieken, proveniers en soldaten. Aansluitend bespraken zij de mededelingen en verzoeken van de binnenvader. Verder stelden zij nieuw personeel aan en zorgden voor de instructies. In 1624 werd deze bijeenkomst verzet naar zaterdagmiddag vier uur. De buitenmoeders vergaderden elke vrijdagmiddag.

In 1519 was Jan van Berendrecht de eerste gasthuismeester met de titel rentmeester. Gezien de grote verscheidenheid aan inkomsten en uitgaven was financiële expertise een absolute noodzaak. De rentmeester was niet alleen incasseerder van de renten, pachten, huren, et cetera, maar hij bouwde ook aan de economische status van het gasthuis. Op advies van een rentmeester werden de echtgenoten van de gasthuismeesters tot 'regentessen', ook wel 'buitenmoeders' genoemd, aangesteld. Zij gingen wekelijks naar de markt om eten in te slaan en linnengoed te kopen. De rentmeester deed ook de aanbevelingen voor reparaties en verbouwingen, zij het dat de gasthuismeesters uiteindelijk over de gunning beslisten.

Toen in de zeventiende eeuw het gasthuis zes gasthuismeesters telde, bezat één van hen nóg een aparte functie, die van bouwmeester. Hij was belast met het beheer van het bouwland, de landerijen, de hofsteden, et cetera, en voorzag het gasthuis van graan, waarvan het brood gebakken en het bier gebrouwen werd, boter, kaas, eieren en turf, kortom alles wat op het platteland en gros gekocht kon worden.



Het Ruim.

Personeel

De binnenvader zag er in 1673 op toe dat geen onbevoegden het gasthuis betraden. Slechts tussen twee en vier uur 's middags was ziekenbezoek toegestaan. Werd een zieke soldaat in het gasthuis gebracht, dan mocht de binnenvader deze slechts opnemen op vertoon van een door een officier ondertekende brief met de naam van de soldaat. Verder was hij verantwoordelijk voor de bakkerij en de brouwerij. Tijdens het eten moest de binnenvader in het gasthuis aanwezig zijn om erop toe te zien dat het eten door de zieken werd genuttigd. De binnenmoeder op haar beurt maakte de regentenkamers schoon en deed verstelwerk.

De ziekenmoeder liet iedere morgen door de twee dienstboden de ziekenkamers dweilen, de potten legen, de bedden opschudden, en de zieken wassen. Wanneer een dienstbode merkte dat iemand op sterven lag, stelde zij de ziekenmoeder daarvan in kennis. Kwam een zieke te overlijden, dan moesten de dienstboden de dode wassen en in het bijzijn van de binnenvader in een kist leggen. Werd een patiënt ontslagen, dan verzekerde de moeder zich ervan dat deze de kleren droeg waarin hij of zij was gekomen. Verder zag de ziekenmoeder erop toe dat de patiënten het voorgeschreven eten nuttigden. Wanneer de was naar de bleek ging, telde de dienstbode het aantal stukken, om bij de terugkeer te controleren of er niets ontbrak. Wanneer de was op de zolder hing te drogen, sloot zij de zolderdeur af en gaf de sleutel aan de moeder.

Voor de binnenvader, ook wel onder-directeur genoemd, gold in 1789 de verplichting dat deze tijdens de vergaderingen van de regenten in het gasthuis aanwezig was. Tegenover de regentessen diende hij zich 'bescheiden, welwillend en voorkomend' op te stellen. Hij had zich ten opzichte van de zieken en verpleegden 'geschikt, wellevend en menschlievend' te gedragen. Met de binnenmoeder zag hij erop toe dat geen van de verpleegden, zieken of suppoosten in zalen sterke drank verstreken of gebruikten en dat er geen eten of drinken buiten het gasthuis werd gebracht. Verder lette hij erop dat geen vrienden of familieleden bij de zieken werden toegelaten anders dan op maandag en donderdag van tien tot twaalf uur. Overledenen liet hij na machtiging van de geneesheer zo snel mogelijk uit de ziekenzalen verwijderen. Hij woonde het bezoek van de geneesheer aan de zieken bij en noteerde de voorgeschreven recepten in het daartoe aangelegde boek. Hij en de binnenmoeder namen de goederen voor het gasthuis in ontvangst en controleerden deze op kwaliteit en gewicht. Op de voorgeschreven tijdstippen opende en sloot hij het gasthuis. Hij inde de wekelijkse bijdragen van de zieken en verpleegden en haalde de renten, erfpachten en het hofstedengeld op, maakte daarvan aantekening en droeg de gelden af aan de thesaurier. Hij hield de registers bij van de verpleegden in het gasthuis, van de in- en uitgaande personen en van de overledenen. De wekelijkse staat van nieuwe patiënten gaf hij aan de secretaris. Verder informeerde hij hem over de ontslagen patiënten met de opgave van het aantal verpleegdagen.

In 1832 werden vanwege het grote aantal patiënten - dat jaar heerste een cholera-epidemie - tijdelijk vier verpleeghulpen aangesteld. Omdat twee krankzinnigen moesten worden opgenomen, werd tevens een knecht-ziekenoppasser aangetrokken. Zaalwakers en -waaksters deden in 1854 hun intrede. Stadsheermeester M. Spruyt, sedert 1871 aan het gasthuis verbonden, heeft veel veranderingen doorgevoerd. Moderne medische instrumenten werden in 1885 op zijn verzoek aangeschaft. Sedert 1886 moest aan de opname van patiënten een medische indicatie ten grondslag liggen. Daartoe kregen de artsen van gemeentewege opnameformulieren, waarop zij in de 'Hollandse taal' de diagnose moesten invullen. Op grond daarvan kon de huismeester bepalen op welke afdeling de patiënt moest worden geplaatst. Een patiënt mocht niet louter voor gratis kost en inwoning in het gasthuis worden opgenomen. In 1895 werd een röntgentoestel aangeschaft. Samen met de gemeentearts vroeg Spruyt om gediplomeerde verpleegsters en op 16 februari 1900 werd de 36-jarige Catharina Maria Deijs benoemd, enkele maanden later gevolgd door zuster Zoet als leerling-verpleegster.

Het werk in het gasthuis was zwaar, vooral omdat de verpleegsterstaf klein was. Eén hoofdverpleegster, vier verpleegsters en één broeder hadden de zorg voor dertig patiënten, aldus Grietje Spies-Schultink in 1960. De dagdienst begon - aldus mevrouw Spies - om halfzeven 's ochtends en duurde maar liefst tot negen uur 's avonds. Als het druk was, werkte zij gewoon door. Eens in de drie weken hadden de verpleegsters één dag vrij en eenmaal in het jaar twee weken vakantie. Zij vond het een bedompt ziekenhuis met grote kachels op de vier ziekenzalen. Ook was het er griezelig, vooral tijdens de nachtdienst. Omdat ook wel eens een patiënt in een zaaltje in het voorgebouw lag, moest zij daar in het holst van de nacht door de stille en slecht verlichte gangen naar toe. Het enige leven maak-



Operatiekamer.

ten tientallen vogels die in kooien in het Ruim stonden. Goede herinneringen had zij daarentegen aan dokter Spruyt, die met gebrekkige middelen eenvoudige operaties verrichtte. Voor grote operaties was geen apparatuur aanwezig. In dat geval moest de patiënt naar Leiden of Utrecht.

Bewoners

Uit de benamingen 'hospitaal' (1315) en 'gasthuis' (1354) blijkt dat het een huis was voor arme vreemdelingen of passanten: bedelmonniken, handwerkslieden zonder werk, weggelopen lijfeigenen, verbanningen of landlopers. Zij hadden recht op één nacht gratis onderdak. Het ging er in de baaierd soms rumoerig aan toe, zelfs zo, dat de gasthuismeesters alleen met behulp van de schout en zijn rakkers de rust wisten te herstellen. Passanten die bij herhaling voor overlast zorgden, werden voor straf in een mand boven het water van de Gouwe gehangen. De enige manier om zich te bevrijden, was het doorsnijden van het touw waarmee de mand aan het uiteinde van een paal was bevestigd. In de winter een weinig aantrekkelijk vooruitzicht, zeker als men de zwemkunst niet machtig was.

Na verloop van tijd werden arme zieken en gebrekkige ouderen uit Gouda in het gasthuis voor kortere of langere tijd opgenomen. Uit een bepaling (1408) dat niet meer dan vier proveniers tegelijk in het gasthuis mochten verblijven, blijkt dat ook kostkopers, mensen die tegen betaling van een eenmalig bedrag gedurende de rest van hun leven werden verzorgd, hun intrede in het gasthuis hadden gedaan. De verzoeken om daarvoor in aanmerking te komen, waren soms schrijnend. Zo vroeg de 86-jarige linnenwever Jan Corneliszoon in 1453 om plaatsing in het gasthuis omdat hij aan een vervelende ziekte leed, terwijl zijn vrouw al meer dan tien jaar blind en hulpbehoevend was. Eten was er nauwelijks en de winters bracht hij in een onverwarmd huis door. Of hij in het gasthuis is opgenomen, vertelt de geschiedenis niet, maar gelet op zijn gebrekkige financiële situatie, is die kans niet groot.

Slechts bij hoge uitzondering werden mensen op kosten van de stad in het gasthuis geplaatst. In 1408 kreeg Roelof Hilsberge, de bouwmeester van de Sint-Jan, vermoedelijk als dank voor zijn verdiensten, gratis onderdak in het gasthuis. Datzelfde overkwam een eeuw later meester François, de organist van de Sint-Jan. Een enkele maal was er onenigheid tussen de proveniers. In 1452 raakten de gemoederen zelfs zo verhit dat de gasthuismeesters genoodzaakt waren in te grijpen. Zij lieten de proveniers weten dat de ruzie afgelopen moest zijn op straffe van een jaar ontzetting uit het gasthuis, een pelgrimage of een forse boete.

Het stadsbestuur bepaalde in 1546 dat voortaan geen priesters of geestelijken meer als provenier in het gasthuis mochten worden opgenomen, ongeacht het bedrag dat zij bereid waren te betalen. Het was de gasthuismeesters niet toegestaan meer dan drie à vier proveniers aan te nemen. De proveniers moesten tevreden zijn met de hun voorgesette kost. Zodra een ongetrouwde provenier in het huwelijk trad, werd hij geacht het gasthuis te verlaten. De gasthuismeesters dienden er streng op toe te zien dat, zoals in het verleden wel was gebeurd, niet meer dan drie of vier genezen oude mensen in het gasthuis bleven, en wel op voorwaarde dat zij ten minste honderd gulden zouden inbrengen. Het was de proveniers ten strengste verboden te eten van de lekkernijen, room, wijn en wittebrood die bij testament aan de zieken waren toegekend. Daartegen protesteren, was op straffe van ontslag verboden. Zonder de toestemming van de gasthuismeester mochten geen zieken worden opgenomen. Kwam een zieke te sterven, dan vielen al diens goederen aan het gasthuis toe. Tegen deze achtergrond is het op zijn minst merkwaardig te noemen dat er op 29 juni 1588 geen zieken in het gasthuis verbleven. In 1663 viel het besluit in het geheel geen proveniers meer op te nemen. Ook deze bepaling had weinig effect. Aan de verleiding om mensen tegen betaling te plaat-

sen, konden de gasthuismeester, geplaagd door aanhoudende tekorten, vaak geen weerstand bieden.

De zieken en proveniers waren aan strenge regels gebonden. In 1673 bijvoorbeeld moesten de patiënten 's avonds om zeven uur naar bed en mochten zij 's ochtends niet voor negen uur opstaan. Niemand anders dan het gasthuispersoneel was het toegestaan hen van eten te voorzien. De patiënten mochten zich niet met de dagelijkse gang van zaken in het gasthuis bemoeien. Alleen op doordeweekse dagen was bezoek toegestaan. De proveniers waren verplicht tijdens de maaltijden aanwezig te zijn. Zo niet, dan geen eten.

Een categorie patiënten, die voor hoofdbreken zorgde, waren de soldaten, overwegend ruwe, veeleisende bewoners, die de dienstboden nogal eens lastig vielen. De gasthuismeesters waren niet alleen verantwoordelijk voor hun verpleging, maar moesten ook



Barakken in de tuin van het gasthuis. Foto: SAHM.

zorgen voor voldoende kleding en reisgeld in geval van terugkeer naar het regiment. Daartegenover stond een uiterst schamele vergoeding, zo die er al was. Vooral in tijden van oorlog verbleven veel soldaten in het gasthuis. In 1632 bijvoorbeeld werden maar liefst 107 soldaten verpleegd, van wie een aantal met pokken. Afgezet tegen de 36 personen (zieken, proveniers en personeel) die het gasthuis in 1622 telde, is dat een groot aantal.

Krankzinnigen waren ongetwijfeld nog lastiger patiënten. Zij vonden onderdak in het gasthuis en de Tiendewegspoort, die dienst deed als

gevangenis. In 1546 bepaalde het stadsbestuur dat krankzinnigen niet langer in het gasthuis mochten worden geplaatst. Zij zouden voortaan worden uitbesteed. Vermoedelijk werden in het laatste kwart van de zestiende eeuw weer krankzinnigen in het gasthuis opgenomen. Speciale vertrekken onder het koor van de kapel, de zogenaamde dolcellen, vormden hun onderkomen. Eén zo'n bedompt vertrek met slechts een brits en gemak is bewaard gebleven.

In het begin van de negentiende eeuw telde het gasthuis twee zalen waar mannen en vrouwen afzonderlijk werden verpleegd. De zieken lagen in bedsteden, die van gordijnen waren voorzien. De ziekenzalen kregen licht en verse lucht door hoog geplaatste vensters. Leed iemand aan een ziekte en wilde hij in het gasthuis worden opgenomen, dan wendde hij zich tot de chirurgijn van de godshuizen die hem onderzocht en toestemming tot de opname verleende. In de praktijk ging de voorkeur uit naar de opname van arme mensen met een ernstige aandoening. Zwangere vrouwen en personen met een geslachtsziekte werden van opname uitgesloten. De zieken werden dagelijks door een stadsdoctor bezocht. Eventuele medicijnen verstrekte de gasthuisapothek. In die tijd was het gasthuis grotendeels tot een proveniershuis verworpen. Van de 55 bedsteden waren er 41 bezet door proveniers. Slechts 14 bedsteden waren beschikbaar voor zieken. Naast deze bedsteden waren er nog kribben, die in geval van nood konden worden gebruikt.

Deze situatie trof burgemeester Toulon aan toen hij gegevens verzamelde voor zijn rapport over het gasthuis. In 1815 bracht hij verslag uit. Hij onderscheidde vier categorieën personen: proveniers, die tegen betaling van een overeengekomen bedrag in het gast-

huis werden gehuisvest en gevoed; 'stadskinderen', die met toestemming van het stadsbestuur uit hoofde van een zekere kwaal of ongemak in het gasthuis werden verzorgd; zieken, die door de stadsdoctor in het gasthuis waren opgenomen; en genezen personen, die hun verblijf in het gasthuis nog enigszins rekten.

Tussen de 110 en 120 personen waren dat jaar in het gasthuis opgenomen. Omdat de uitgaven fors hoger waren dan de inkomsten, was reorganisatie geboden. De primaire

taak van een gasthuis gold - aldus Toulon - de verzorging en verpleging van onvermogenen. Het merendeel van de inkomsten kwam echter ten goede aan personen, die daarop geen aanspraak konden maken. Hij stelde daarom de volgende maatregelen voor: ontslag uit het gasthuis van genezen personen; met 21 herstelde zieken, die vanwege een lichaamsgebrek gedurende maanden of zelfs jaren in het gasthuis verblijven, wordt een schikking getroffen

om op termijn naar huis te gaan; en personen van 70 jaar of ouder en zij die door een lichaamsgebrek met hen gelijk kunnen worden gesteld, mogen blijven. Tot slot deed Toulon de aanbeveling in het vervolg alleen zieken in het gasthuis op te nemen die, eenmaal hersteld, naar huis terug konden keren. De plaatsing van krankzinnigen mocht uitsluitend met toestemming van de burgemeesters gebeuren. Zijn rapport leidde tot een ingrijpende reorganisatie die het gasthuis weer bepaalde tot de oorspronkelijke taak: het verplegen van zieken. Maar liefst 50 verpleegden verlieten het gasthuis.

Veel energie vergde in 1820 de verzorging van 103 slachtoffers uit de onder water gelopen gebieden van de Alblasserwaard. Ruim twee maanden verbleven deze mensen, onder wie een aantal zieken en een kraamvrouw, in het gasthuis. De gemaakte kosten kregen de gasthuisregenten uit de stadskas vergoed. In 1830 bedroeg het aantal bewoners van het gasthuis 61, inclusief zeven personeelsleden.

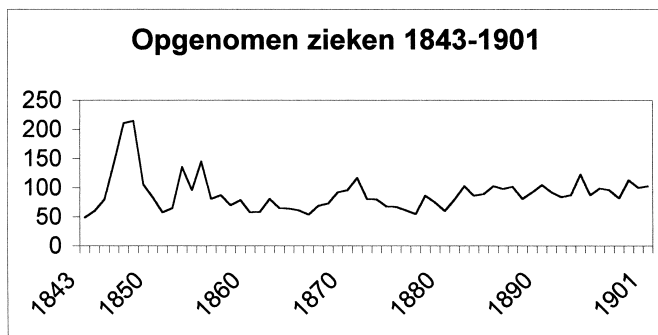
Tien jaar later was dit aantal weer gestegen tot 93.

Op 1 januari 1843 huisvestte het gasthuis 46 patiënten. Verder bevolkten 26 kostgangers (verpleegden per week) en 14 kostkopers het gasthuis. In de periode 1843-1901 werden onder normale omstandigheden jaarlijks tussen de 50 en 90 patiënten opgenomen die na genezing weer vertrokken. Zij betaalden gemiddeld 50 cent per dag.

Uitschieters vormden de jaren 1846, 1847 en 1848, toen een cholera-epidemie Gouda teisterde, met respectievelijk 142, 211 en 215 patiënten. Ook de cholera-epidemie van 1855 en de pokkenepidemie van 1871 betekenden een extra drukte in het gasthuis. Het aantal nieuwe kostgangers dat tussen 1843 en 1865 werd opgenomen, fluctueerde sterk. In 1845 werden in het geheel geen kostgangers opgenomen, tegen maar liefst 40 in



Ziekenzaal. Foto: SAHM.



1848. In normale jaren lag hun aantal tussen de 6 en 13. De kosten van hun verblijf, 1.50 à 2.50 gulden per week, werden veelal betaald door familieleden, werkgevers, diaconie of Algemeen Armbestuur. In enkele gevallen betaalde de persoon in kwestie zelf. Kostkopers werden tussen 1843 en 1865 sporadisch geplaatst. Zij betaalden een bedrag dat lag tussen de 500 en 1.000 gulden.

Financiën

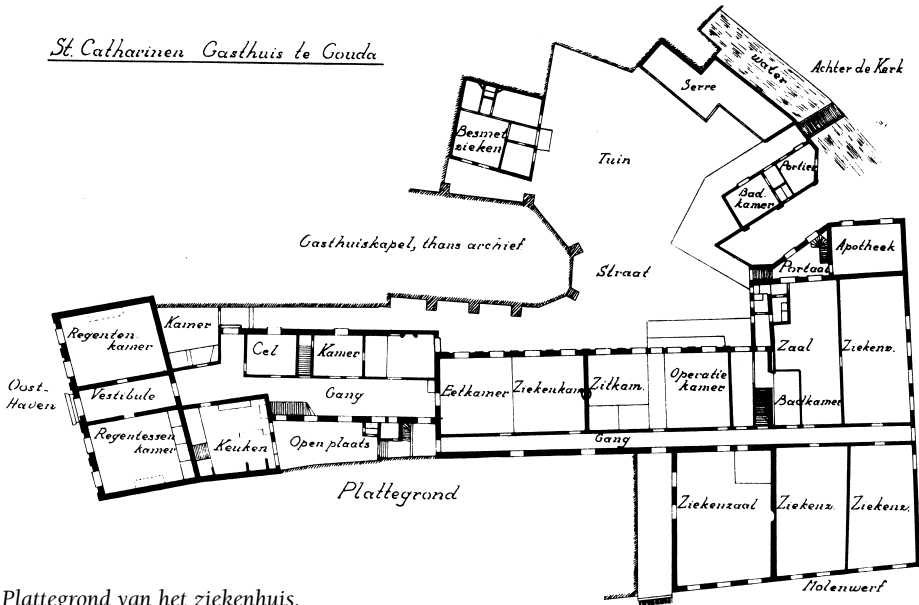
De inkomsten waarover het gasthuis beschikte, bepaalde het aantal zwervers, arme bejaarden en onbemiddelde zieken dat kon worden gehuisvest. Door de eeuwen heen is een goede administratie, waarvan in 1408 met de aanleg van een renteregister een begin werd gemaakt, een belangrijk hulpmiddel geweest. Uit de administratie van het gasthuis komt een weinig rooskleurig beeld naar voren. De uitgaven van het gasthuis overtroffen vrijwel permanent de inkomsten. Vooral wanneer een epidemie Gouda trof, kampte het gasthuis met grote tekorten. Slechts in het uiterste geval leverde het stadsbestuur een financiële bijdrage. Uitgangspunt was dat het gasthuis voor zijn eigen inkomsten moest zorgen.

Het gasthuis beschikte over een grote verscheidenheid aan inkomsten, in de loop der jaren opgebouwd uit giften en erflatingen. Koopman Allaert bijvoorbeeld schonk het gasthuis in 1408 een rente van drie pond per jaar, gevestigd op een huis in de Koestraat (de westzijde van de Markt), onder de voorwaarde dat de gasthuismeesters van zonsopgang tot zonsopgang een lamp zouden laten branden ten behoeve van de zieken. In 1429 schonk het stadsbestuur het 'grote gasthuus' de inkomsten uit de havenkraan aan de Oosthaven vóór het gasthuis en de stadssteenplaats buiten de Dijkspoort. Hugo van Sanen en zijn vrouw gaven het gasthuis in 1433 een rente van twee pond per jaar onder de voorwaarde dat de zieken op hun sterfdag wit brood zouden krijgen. Datzelfde jaar ontving het gasthuis van Herman Michel twee rentebrieven, elk tien schellingen groot, om jaarlijks voor de zieken honderd pond rijst te kopen. Het gasthuis verwierf in 1561 een aandeel in het hofstedengeld.

In 1572 gaven de gasthuismeesters de vroedschap te kennen dat het gasthuis in grote financiële problemen verkeerde. De afgelopen jaren waren, als gevolg van de oorlog en de pest, zoveel zieken in het gasthuis verpleegd, dat zij uit eigen zak hadden moeten bijpassen. In 1573 werden het Catharina Gasthuis en het niet onbemiddelde Elisabeth Gasthuis samengevoegd. Datzelfde jaar lieten de gasthuismeesters noodgeld ter waarde van 1.500 gulden slaan. Meer soelaas bood de verwerving van de inkomsten van het verlaten Maria Magdalenaklooster in 1574. Toch was ook dit nog niet genoeg. Het aanboren van nieuwe bronnen van inkomsten was en bleef een aanhoudende zorg van de gasthuismeesters. De eerste balans van het gasthuis, die bewaard is gebleven, laat voor 1588 uitgaven zien van 6.594 gulden tegenover inkomsten van 5.465 gulden. Een tekort van maar liefst 21%.

De pestepidemie van 1602 zorgde opnieuw voor een groot tekort. Een collecte bood uitkomst. Een aanzienlijke versterking van de gasthuiskas vormde in 1609 de opbrengst van de loterij: ruim 24.000 gulden. Met dit geld lieten de gasthuismeesters in 1614 een pesthuis in een van de gebouwen van het voormalige Magdalenaklooster inrichten. Het gebouw had een mannen- en een vrouwenzaal met in elk vertrek 13 bedsteden en 23 kribben. Vooral in de pestjaren 1625 en 1635 was het er een drukte van belang. In 1622 werd het gasthuisbestuur gemachtigd om 2.000 gulden te lenen. Het geld viel in een bodemloze put. Telkens moest naar nieuwe inkomsten worden gezocht zoals de verhoging van accijns op koren, die voor een deel aan het gasthuis ten goede kwam. Dat alles kon niet voorkomen dat het stadsbestuur in 1629 genoodzaakt was een subsidie van 1.500 gulden te verlenen, de eerste in de geschiedenis van het gasthuis. Na 1630 kwam er meer evenwicht in de gasthuisbalans en kon jaarlijks een klein voor-

St. Catharinen Gasthuis te Gouda



Plattegrond van het ziekenhuis.

Opgem. Jan. 1906

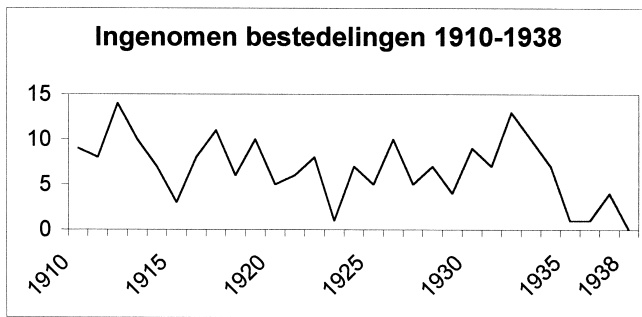
delig saldo worden geboekt. Het ging zelfs zo goed dat de gasthuismeesters zich in 1665 langs de Oosthaven nieuwbouw konden veroorloven. Tot 1673 baarden de financiën weinig zorgen. Dat jaar werd Gouda opnieuw door een pestepidemie getroffen die leidde tot een enorme toeloop van patiënten. Met subsidies en leningen probeerden de gasthuismeesters aan de verplichtingen te voldoen. Opnieuw bood een loterij in 1695 uitkomst, maar niet voor lang. In de achttiende en negentiende eeuw werd het kastekort structureel door het stadsbestuur aangevuld.

Bejaardentehuis (1910-1938)

Het Catharina Gasthuis verloor met de ingebruikname van het Van Itersonziekenhuis in 1910 de functie van ziekenhuis. In datzelfde jaar fuseerden de beide gasthuizen met het Bestedelingenhuis. De regenten van de gasthuizen werden bestuurders van het Van Itersonziekenhuis, terwijl de regenten van het Bestedelingenhuis bestuurders van de gasthuizen werden. Het college van regentesse kwam te vervallen. In augustus van dat jaar verhuisden de armlastige bejaarden, de zogenaamde bestedelingen, van het Proveniershuis aan de Gouwe naar het gasthuis aan de Oosthaven. P.H. Scheltema vond dit jammer. Hij had graag gezien dat het gemeentemuseum in de gebouwen aan de Haven was ondergebracht. Een goede verzorging van de Goudse oudheden, tentoongesteld in het de verzameling onwaardige gebouw Arti-Legi aan de Markt, had voor hem een hogere prioriteit dan de huisvesting van de bestedelingen. Waren zij dakloos geweest, dan zou daar iets voor te zeggen zijn, aldus Scheltema. Nu was het in zijn ogen



Archief en Librije en Bestedelingenhuis.



alleen een kwestie van geld. Jaarlijks werden nieuwe bestellingen in het gasthuis geplaatst. Hun aantal varieerde van één (in 1923, 1935 en 1936) tot veertien (in 1912). Een verscheidenheid aan particulieren (zoon, schoonzoon, kleinzoon), bedrijven (Kaarsenfabriek, Goudsche Waterleiding Maatschappij), maatschappelijke organisaties (Burgerlijk Armbestuur,

Maatschappelijk Hulpbetoon) en kerkelijke organisaties (Hervormde gemeente, Gereformeerde, Rooms-Katholieke en Oud-Katholieke kerk) betaalden voor het verblijf van de bejaarden. Slechts in enkele gevallen betaalde de bejaarde zelf.

Met het gereed komen van het bejaardentehuis Huize Juliana in 1938 vertrokken de bejaarden uit het gasthuis, dat daarmee leeg kwam te staan in afwachting van de nieuwe bestemming, die van stedelijk museum.

Museum (1947-heden)

Opbouw

Het duurde nog tot 1940 voordat G.C. Helbers, sedert 1937 conservator van de plaatselijke oudheidkamer, de beschikking over het gasthuis kreeg. Door de schoorstenen te slopen, maakte hij de gebouwen voor de Duitse bezetter onaantrekkelijk. Gedurende de oorlogsjaren heeft Helbers met twee man personeel in het vooral 's winters ijskoude gebouw hard gewerkt om er een museum van te maken. Na de oorlog werd het tempo van de werkzaamheden versneld. Omdat de financiële middelen beperkt en de materialen schaars waren, duurde het nog twee jaar voordat de verbouwing zover was gevorderd dat het gasthuis officieel als museum in gebruik kon worden genomen.

Tijdens de opening op 19 juni 1947 benadrukten verschillende sprekers dat het Catharina Gasthuis een levend museum moest zijn met wisselende tentoonstellingen. Helbers handelde geheel in deze geest. Onvermoeibaar doorkruiste hij de stad, op zoek naar 'nieuw' materiaal voor 'zijn' museum. Hij legde veel contacten die hem dikwijls geschenken en legaten opleverden, bezocht uitdragerijen en antiquairs en was aanwezig bij de sloop van gebouwen om te zien of er nog iets van waarde was voor het museum. In het museum organiseerde hij tentoonstellingen over onder meer tekeningen van Vincent van Gogh, Japanse prenten en voorwerpen uit het koninklijk bezit. Tussen de bedrijven door verrichtte hij genealogisch en historisch onderzoek. Daarbij stond Gouda veelal centraal.

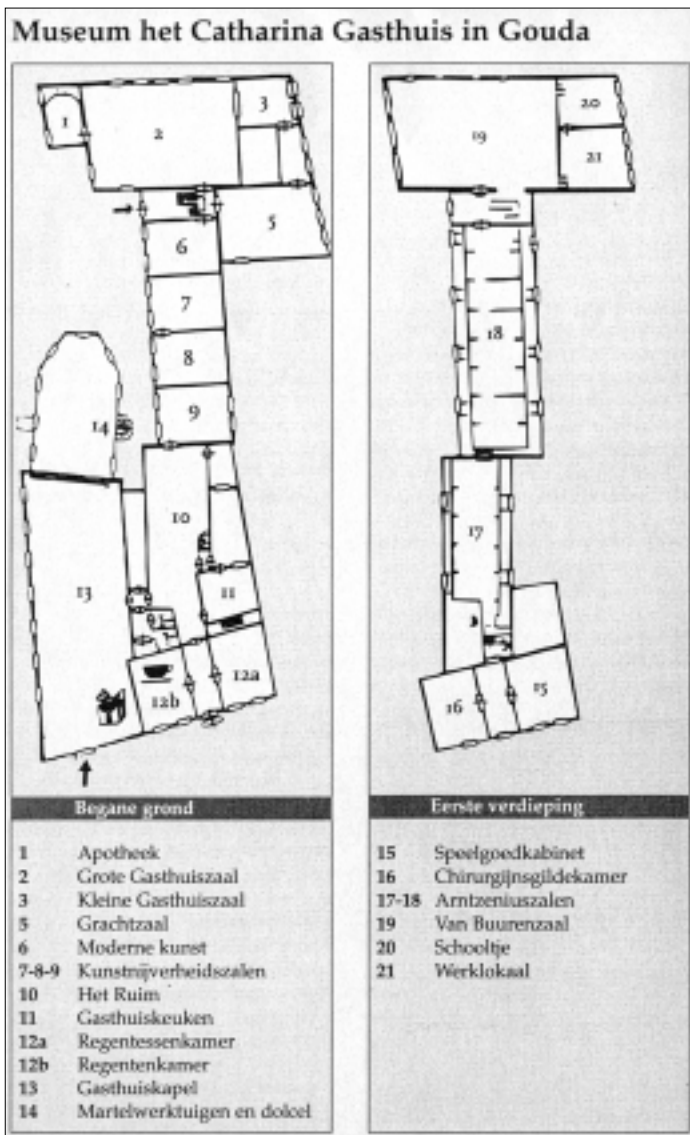
De Goudse huisarts en historicus J.G.W.F. Bik bracht in 1947 de mogelijkheid ter sprake de voormalige chirurgie-kamer opnieuw in te richten als vergaderplaats en leeskamer voor artsen. De afdeling Gouda van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Geneeskunst was bereid de kosten van de restauratie voor haar rekening te nemen. Eén probleem vroeg nog om een oplossing: de bezwaren die stadsapotheker mejuffrouw Van Bommel tegen dit plan had. Zij maakte zich als bewoonster van het vertrek tegenover de voormalige chirurgie-kamer zorgen over haar privacy. Bovendien had zij de bewuste kamer in gebruik als opslagplaats voor haar overvloedige boedel. Nadat haar bezwaren waren weggenomen, begon de restauratie, die veel tijd in beslag nam en meer geld kostte dan begroot. Op 14 februari 1951 werd de gerestaureerde kamer geheel in stijl ingewijd.

Helbers had grote belangstelling voor meubilair, zowel oud als nieuw. Zijn kennis op dit

gebied gebruikte hij om het Catharina Gasthuis smaakvol in te richten. Helbers ging daarbij soms zover dat wanneer voor de aanschaf van een interessant meubelstuk het geld ontbrak, hij de aankoop uit eigen zak betaalde. Veel wist Helbers dankzij zijn enorme inzet te bereiken. Zelf vond hij het echter te weinig. Het gemeentebestuur was en bleef zuinig, waardoor hij zich teveel in zijn mogelijkheden beknot voelde. Helbers ervoer het als een bevrijding toen hij in 1954, kort na zijn 'promotie' tot directeur, het aanbod kreeg het Provinciaal Museum te Assen uit te bouwen. Bij zijn afscheid gaf Helbers een aardige schets van zijn werkwijze. 'Ik achtte het niet een taak voor iemand die hier de boel moest opzetten', zo stelde hij, 'om voor een gedetailleerde administratie te zorgen. Geen papier en geen gepraat. Ik kom uit een zakengedezin; misschien dat daaruit te verklaren valt, dat ik altijd kort en zakelijk ben in mijn brieven en gesprekken. Maar dan behalve als ik iets vragen moet. Dan doe ik het steeds op de boerenmanier en begin eerst over iets anders'.

Ordering

J. Schouten, die zich in 1949 als vrije kunstenaar in Gouda had gevestigd, volgde Helbers op. Vol overgave inventariseerde Schouten de collectie, bracht daar ordering in aan en wist deze in de loop der jaren fors uit te breiden. Zo werd de achterbouw van het Catharina Gasthuis gerestaureerd en door hem als museum ingericht. Veel tijd en energie stopte hij in de herinrichting van de apotheek die in 1965 in gebruik werd genomen. Opvallend zijn de fraaie winkelopstand en de bijbehorende toonbanken. De vele voorwerpen doen vermoeden dat Vlacq elk moment kan terugkeren. Toch zou hij vreemd hebben opgekeken, want het is niet zijn apotheek. De opstand en de toonbank zijn namelijk in 1953 in Zierikzee gekocht van de bejaarde apotheker Gasille, die na de watersnoodramp zijn apotheek ophief. Het interieur dateert uit 1820 met delen daarvan uit 1807. De voorwerpen zijn afkomstig uit de oude gasthuisapotheek en voor het overige bruiklenen. Wel authentiek is de omgeving waarin de apotheek is ondergebracht. Onder de apotheek ligt het voormalige laboratorium met het grote gemetselde fornuis. In 1965 ten slotte werd het in 1940 zorgvuldig afgebroken Lazaruspoortje, dat deel had



Plattegrond van het museum.



Gasthuiskeuken.

Modernisering

Josine de Bruyn Kops, conservatrice van de afdeling oude kunst van het Haarlemse Frans Halsmuseum, volgde Schouten op. Haar benoeming had nogal wat voeten in de aarde: zij was in voorkomen en taalgebruik niet conventioneel, had uitgesproken linkse



Museum Catharina Gasthuis.

uitgemaakt van het Proveniershuis aan het Nonnenwater, bij de tuiningang aan de kerkzijde geplaatst.

Bijzondere aandacht besteedde Schouten aan de schilderijen, die hij veelal eigenhandig restaureerde. Naast deze drukke baan studeerde hij kunstgeschiedenis met als hoofdvak iconologie. De kroon op deze studie was zijn promotie in 1963. Schouten was verder een verdienstelijk historicus die de ongewone combinatie van generalist en specialist in zich verenigde. Vlot geschreven artikeltjes vonden hun weg naar de krantenlezer. Maar met evenveel gemak schreef hij overzichtswerken; niet altijd diepgravend, wel informatief. Schouten ging in 1976 op 70-jarige leeftijd met pensioen.

ideeën en was actief in de vrouwenbeweging. Tien jaar lang gaf zij met verve leiding aan het museum waarin zij de basis legde voor de collectie moderne kunst. Haar voorkeur ging uit naar het werk van vrouwelijke beeldende kunstenaars. Van 1979 tot 1980 werd de gasthuiskeuken tijdens een ingrijpende restauratie zoveel mogelijk in de oorspronkelijke vorm teruggebracht en vervolgens door De Bruyn Kops ingericht als tentoonstellingsruimte. Zij was zeer gesteld op deze ruimte waar menig eigentijdse kunstenaars exposeerde.

Maar ook de oude kunst had haar aandacht. Uitgangspunt van De Bruyn Kops vormde de actualiteit: het voortdurend koppelen van het verleden aan het heden. Dat heden was voor haar belangrijk omdat het naar haar mening

kunst en cultuur in een groter verband plaatste. Zij wilde door het heden aan het verleden te koppelen, leren nadenken over de eigen situatie. 'De engheid van het bestaan dient gerelateerd [te zijn] aan verleden en toekomst', aldus De Bruyn Kops. Een slopende ziekte noodzaakte haar in 1986 ontslag te nemen. Niet lang daarna overleed zij.

Herinrichting

Nu de grote verbouwingen achter de rug waren, legde Nicolette Sluijter-Seijffert, die in 1986 als directeur aantrad, zich toe op de herinrichting van het museum. Zij beoogde meer samenhang aan te brengen tussen de uiteenlopende onderdelen van de collectie. De moderne kunst is rond de achteringang geconcentreerd, de grote en de kleine gasthuiszaal zijn tentoonstellingszalen geworden en de beide regentenkamers zijn ingericht met voorwerpen uit de zeventiende eeuw. De meest ingrijpende verandering is de herinrichting van de kapel geweest. Hier staat de kerkelijke kunst: de schitterende zestiende-

eeuwse altaarstukken, de fraaie kerkgewaden, het liturgisch zilver et cetera, opgesteld. Voor het bereiken van deze doelen, was financiële steun onontbeerlijk. Die steun vond Sluifier-Seijffert bij het Goudse bedrijfsleven dat zich in 1888 verenigde in het Gouds Catharina Gilde.



Geraadpleegde literatuur

Bik, J.G.W.F., *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad [Gouda]* (Assen 1955).

Bik, J.G.W.F., 'De invloed van het stadsbestuur op de volksgezondheid in de loop der eeuwen', in: *Gouda zeven eeuwen stad. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda* (Gouda 1972) 183-217.

Denslagen, Wim, Gouda. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* (Zeist en Zwolle 2001).

Geselschap, J.E.J., *Archief der beide gasthuizen. Regesten 1315-1571* (Gouda 1962).

Geselschap, J.E.J., *Inventaris van de archieven van het St. Catharinagasthuis, het St. Elizabethgasthuis en het Bestedelingenhuis te Gouda* (Gouda 1966).

Geselschap, J. *Gouda's schatkamer. De archiefbewaarplaats van de gemeente Gouda, haar geschiedenis en inhoud* (Gouda 1967).

Grendel, E., *De ontwikkeling van de artsensijbereidkunde in Gouda tot 1865* (Gouda 1957).

Habermehl, N.D.B., *Gouda: stad van kerken, kapellen en torens* (Gouda 1991).

Herstel-de Koekkoek, Lidewij, *Van ankers, togen en karbelen. Over de architectuur van het Catharina Gasthuis en De Moriaan* (Gouda 1987).

Klein, J.W.E., en Habermehl, N.D.B., *Gouda in druk. Bibliografie van Gouda tot 1995* (Delft 1999).

Lange van Wijngaerden, C.J. de, *Geschiedenis en beschrijving der stad van der Gouda* (3 dln., Amsterdam en Den Haag 1813 en 1817; Gouda 1879). [Deel 3 bewerkt en vermeerderd door J.N. Scheltema].

Maatje, G.A.F., 'Het verhaal van een toonbank', *Tidinge* 9 (1991) 21-23.

Mesander, B., 'Een vogelvlucht over 100 jaren Afdeling Gouda en Omstreken van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst', in: *100 jaar Afdeling Gouda en Omstreken van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst* (z.p. [Gouda] en z.j. [1988]) 11-70.

Schouten, J., *De Chirurgijnskamer in het Catharina Gasthuis te Gouda* (Gouda z.j.).

'"Van Iterson" paleis bij Gasthuis vergeleken. Verpleegster, die meeing van oud naar nieuw ziekenhuis, vertelt', *Goudsche Courant* (2 april 1960).

W[alvis], I., *Beschrijving der stad Gouda* (2 dln., Gouda en Leiden 1714).

Geraadpleegde archivalia

SAHM, Archieven van het St. Catharinagasthuis, het St. Elizabethgasthuis en het Bestedelingenhuis te Gouda, inv.nrs. 50, 51, 52, 998.

SAHM, Collectie Scheygrond, inv.nrs. 63, 64.

SAHM, Volkstellingen 1830 en 1840.